

(perorvoslati jog korlátozása és kiterjesztése; a járásbírók, illetőleg a közigazgatási hatóságok előtti eljárás tárgyában a minisztérium felhatalmazása megfelelő rendeletek kibocsátására). Az utóbbi felhatalmazás alapján 1880. augusztus 15-én kibocsátott igazságügyi miniszteri rendelet nemcsak a bűnügyek nagy részének szabatos ellátását tette lehetővé, hanem rendelkezései egy részével a törvényszékek hatáskörébe tartozó ügyek eljárását is módosította.

Kardos Sándor

A magyar katonai bíróság története a XVI. és XVII. században, illetve a Rákóczi-szabadságharc alatt

1. A magyar katonai bírászkodás a XVI. és XVII. században

A katonai igazságszolgáltatás fejlődésében fontos szerepet töltött be az állandó várkatonaság, hiszen a végvári hadinép szervezete állandó hadi szabályzat és fenytőjog alkalmazását tette szükségessé.²²⁹ Ennek következtében a katonai büntető- és fegyelmi jog külön szabályai lassan kiváltak az általános büntetőjogból.

Ahhoz, hogy megérthessük és átláthassuk a kialakuló magyar katonai igazságszolgáltatás szervezetrendszerét, szükségszerű egy pillantást vetni a Német Birodalom katonai igazságszolgáltatás fejlődésére.

A 15-16. század fordulóján a német birodalmi területek katonai igazságszolgáltatása fejlődésnek indult. Ebben az időszakban jelentek meg az első hadbírók, az ún. *soltészek*. A 16. századra már a német ezredek mellett működő igazságszolgáltatási rendszer alakult ki, amely kifejezetten bírászkodási feladatokkal megbízott katonákból állt: soltész, profosz, bírósági esküdtek, írnokok. Az ítélezés alapjául hadügyi rendtartások (*Artikelbrief*) szolgáltak. Az egységes szabályozást az 1570-es birodalmi gyűlésen fogadták el.²³⁰

A zsoldos csapatok haditörvényszékei a császári jog (V. Károly és I. Miksa hadi cikkelyei és V. Károly büntetőködexe) szerint jártak el. A 17. században I. Lipót hadi cikkelyei is a katonai büntetőjog forrásai lettek.

A perelőkészítés itt a profosz (nagyobb haderő összevonása esetén fő- és alprofoszok) feladata volt. A profosz ügyelt a hadsereg rendjére, fegyelmére, a vétkeket letartóztatta, hadbíró elé állította, s ott a vádat ő vagy

²²⁹ Zachar József: *Idegen hadakban*. Budapest, 1984. 63-70. o.

²³⁰ Pálffy Géza: *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI-XVII. században*. Győr, 1995. 80. o.

megbízottja adta elő. A hadbírótság tisztekből és legénységből állott, amelynek vezetőjét (elnökét) a sereg parancsnoka vagy helyettese jelölte ki. Súlyosabb esetekben, illetve a tisztikar és a lovasság ügyeiben a parancsnokhelyettes gyakran maga elnökölt, minthogy a távoli jogszolgáltatás felsőfokon az ő hatáskörébe tartozott. A bíróság tagjait vagy szintén a fő- illetve alparancsnok bízta meg, vagy a kijelölt elnök választotta ki maga mellé és eskette fel.

A császári zsoldoshadseregben, a 16. században a gyalogságnál (vagyis a szorosabb értelemben vett *landsknecht* csapatoknál) az utóbbi forma volt szokásban: a csapatstentként kijelölt hadbíró (*Schultheiss*) mint a bíróság elnöke az esküdteket többnyire a legénység köréből választotta ki, tehát a landsknechtek maguk ítékeztek társaik felett.²³¹

A halálos ítéleteket rendszerint a sereg parancsnokának jóváhagyás végett előterjesztették, aki kegyelmet is adhatott. Igen súlyos esetekben, például a fegyelmezetlen, féktelen zsoldos csapatok nyílt lázadása esetén, magasabb rangú tisztek főbenjáró ügyeiben az udvar, illetőleg a bécsi udvari haditanács, a *Hofkriegsrat* az ítélezésre különleges bíróságot delegált.²³² (A *Hofkriegsrat* vagy latin nevén, a *Consilium Bellicum* a császári haderők legfőbb irányító szerve egyébként a 16. század közepén alakult ki és 1556-tól 1848-ig folyamatosan működött.)

A 16-17. századra már az igazságszolgáltatás sajátos területét alkotta a katonai bírászkodás. A vitézlő rend részben magánföldesúri, részben királyi szolgálatban állott. E megkülönböztetésnek gyakorlati jelentősége nincs, mert a szervitorok és a királyi végvárok katonái alapvetően a kerületi főkapitányok vagy más országos tisztséget viselő főurak joghatósága alatt álltak.

Helyzetükre jellemző volt, hogy uruk egy személyben katonai parancsnok, valamint személyi és területi jogokkal rendelkező földesúr volt. Emiatt a katonai és a földesúri bírászkodás lényegében egy személy kezében összpontosult, aki katonai parancsnokként a seregszék és a hadiszék előtt, földesúrként pedig az úriszéken szoríthatta engedelmességre katonáit.²³³

²³¹ Bónis – Degré – Varga: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Zalaegerszeg, 1996. 118. o.

²³² Uo. 119. o.

²³³ Varga J. János: Katonai bírászkodás a XVI-XVII. századi dunántúli nagybirtokon és a végvárakban. Századok. 1977. 3. sz. 444. o.

A földesúr kétirányú, néha egymással is ellentétes érdeket megjelenítő illetékessége egyrészt a vitézlő rend függő helyzetére utal (hiszen felelősségre vonhatta katonáját szökésért, katonai vétségért, sőt még birtokügyekben is illetékessé tehetette magát), másrészt a központi igazságszolgáltatás korlátozott lehetőségeit is jelentette, amelyből egyértelműen a földesúri hatalom túlsúlya következik.

A végvári katonákra nézve ugyanakkor a törvény által meghatározott esetekben érvényben maradt a megyeszék bírászkodása is szándékos emberölés esetében (1563. évi XXXVIII. tc.), rablás, útonállás, fosztogatás elkövetésekor (1543. évi XXV. tc., 1649. évi LXXXII. tc., 1659. évi XV. és XVI. tc.), végül a nemesek ingó és ingatlan vagyonára nézve (1567. évi XLI. tc., 1535. évi LXXV. tc., 1649. évi LXXXI. tc.). A vármegye joghatósága azonban nemegyszer csorbát szenvedett.

Mivel a katonai és az úriszéki bírászkodás joga ugyanazt a személyt illette meg, így egyaránt tárgyaltak katonai és más természetű ügyeket a két különböző fórumon. A pereket vizsgálva kiderül, hogy a katonai bíróságok jelentősége – főként háborús időben – az úriszékhez képest megnövekedett: vitézek és polgári személyek fölött egyaránt ítékeztek, s a katonai vétségek mellett gyakran kerültek eléjük közbűncselekmények, sőt esetenként polgári perek is. Az úriszék ugyanakkor a közbűncselekményeken és a magántermészetű ügyeken kívül a katonai vétségek számának emelkedése miatt a vitézlő nép dolgaiban is eljárta.²³⁴

A katonák elsőfokú igazságszolgáltató hatósága a seregbíróság volt. A polgári fórumokhoz képest összetétele a katonák számára kedvezőbbnek tűnik, mert tagjainak egy részét a katonák közül választották. A seregbíró megbízatását a véghelyek őrségétől, esetleg a főkapitánytól, kinevezés útján kapta.

A seregbíróság katonák és polgárok ügyeit egyaránt tárgyalta, ezért tagjai „törvénytudó” katonák és polgárok közül kerültek ki. A legáltalánosabb szokás szerint a tizenkét esküdt felét a polgári, másik felét, pedig a vitézlő rend adta.²³⁵

A seregbíróságok ítélezési gyakorlatában a kor jogszokásának megfelelően a területi illetékesség elve uralkodott, vagyis a bűntört ott vonták fele-

²³⁴ Uo. 441. o.

²³⁵ Uo. 443. o.

lősségre, ahol tettét elkövette. A véghelyek kapitányai ezt az elvet többnyire érvényesítették is a katonák bűneseteinek megítélésékor.

A területi illetékesség elvét az ország nádora vagy a kerületi főkapitányok – fölhasználva hatalmukat és tekintélyüket – figyelmen kívül hagyhatták, katonáikat kivonhatták a végvári kapitányok és a földesurak joghatósága alól.

A nagyobb végvárakban a seregbírói tisztséget jogban járatos, tapasztalt, a katonák előtt tekintéllyel és becsülettel rendelkező fővitézre bízták. Kisebberőségekben, ahol az őrség csekély száma miatt seregbírót nem tartottak, a bírói tisztelet is a kapitány viselte, aki vagy maga gyakorolta a tisztséget vagy ún. „fogott bírákra” ruházta ezt.²³⁶

A seregbíró elé került minden fegyelmi vétség és bűneset. Ő nevezte ki a vizsgálat elvégzésére az illetékes bizottságot, elnökölt a tárgyaláson és kihirdette az esküdtek által hozott ítéletet. A seregbíró az igazságszolgáltatás mellett egyéb feladatokat is ellátott: nála helyezték el a katonák pénzét, amelyhez tiltott körülmények között jutottak,²³⁷ és mindaddig őrizte, amíg a területi főkapitány nem rendelkezett róla. Ugyancsak a seregbírót keresték meg – mint hiteles és becsületes embert – ha nyugtát, adásvételi szerződést vagy kezeslevelet kívántak hitelesíteni.

A seregbíróság mindemellett elsősorban a katonai rendtartások és szabályzatok megsértőit, valamint a közbűncselekmények elkövetőit sújtotta. Illetékessége azonban nemcsak az adott végvár őrségére terjedt ki, hanem az egész vártartományra, így a katonai vétségek mellett – mint már említettük – polgári ügyekben is eljár.²³⁸

A katonáskodó nemesség katonai és polgári ügyeinek hovatarozása változatos képet mutatott, mert a végvidéken szolgáló nemesek birtokpereiben nemcsak az illetékes polgári fórumok, hanem a seregbíróságok is eljárak. A törvénytelennek minősülő gyakorlatot tükrözik a 16. század rendelkezései, amelyek olyan seregbírókról szólnak, akik nemcsak a ka-

²³⁶ Uo. 442. o.

²³⁷ Tiltott körülménynek számított például a békeség idején foglyul ejtett törökök megsarcolása. Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1. 1526-1790. (szerk.: Sinkovics István) Budapest, 1968. 146. o.

²³⁸ Takáts Sándor: A magyar múlt tarlójáról. Takáts Sándor művei II. kötet. Budapest, 1926. 143. o.

tonai ügyeket bírálták el, hanem a nemesek fekvő jószágai és birtokjogai fölött is önhatalmúlag ítélkeztek.²³⁹

A seregbíróságok a katonai ügyek megítélésékor sem álltak mindig feladatuk magaslatán. A vétségek és bűntettek megtorlására hivatott tisztek időnként elnézték a fegyelemsértést, elhanyagolták a törvénykezést, ami a rend felbomlásához vezetett.

A seregbíróság előtt elmarasztalt fél a törvény által meghatározott esetekben a kerületi főkapitányság hadiszékéhez, mint másodfokú fórumhoz fellebbezhetett. A hadiszékek száma azonos volt a főkapitányságokéval.

A hadiszék összetétele némileg különbözött a seregbíróságétól. A legszembetűnőbb eltérés a városi, mezővárosi polgárok mellőzése volt. A hadiszék elsősorban katonai ügyekkel foglalkozott, így a hadbíró mellett két ülnök és egy *nótárius* is közreműködött, míg az esküdtszékben megyei földesurak és katonatisztek foglaltak helyet.

A hadiszéket szükség szerint hívták össze, amitől a főkapitány elfoglaltsága vagy egyéb gátló körülmény miatt elterhetett. A hadiszék tevékenysége a főkapitány és helyettese, valamint a hadbírói feladat megosztásán és együttműködésén alapult. A kerületi generális felügyelete alatt álló bíróságot többnyire a *vicegenerális* hívta össze, a tárgyalást is ő vezette, ezért értenie kellett az igazságszolgáltatáshoz. Ha abban járatlan volt, mellette más törvénytudó tisztviselőt is alkalmaztak.²⁴⁰ A vicegenerális a hadiszék előtt tárgyalt ügyeket (az ítéletekkel együtt) és a kegyelmi kérvényeket a főkapitányhoz terjesztette fel jóváhagyás végett, a bíróság csak annak vizsgálata után hirdethette ki az ítéletet, azaz a *deliberatum*-ot.²⁴¹

A hadiszék legfontosabb teendői közé tartozott a seregbíróság előtt elmarasztalt fél ügyének felülvizsgálata, azaz a fellebbezett ítélet jóváhagyása vagy elvetése és a seregbíróság működésének ellenőrzése. Az ítéletekből kiderül, hogy a pervesztes nem mindig élhetett fellebbezéssel: a rablás, lopás vagy más hasonló bűncselekmény esetén hozott ítéletét többnyire azonnal a hadiszék megkérdése és a fellebbezés lehetőségének biztosítása

²³⁹ Varga J. János: im. 444. o.

²⁴⁰ Takáts Sándor: im. 151-152. o.

²⁴¹ Uo. 153-156. o.

nélkül végrehajtották, a súlyosabb ügyekben viszont csakis az illetékes kerületi főkapitány tudtával és jóváhagyásával határozott a seregbíróság.²⁴²

A hadiszékek hatáskörébe tartozott az elsőfokú bíróság ítéletének megváltoztatása vagy az ítélet megsemmisítése is, ha az eljárást jogtalanul találta. A fórum ritkán foglalkozott polgári perekkel, ellenben a szorosan vett katonai ügyek – főleg a fegyelmi vétségek – és a katonák által elkövetett bűncselekmények többnyire itt nyertek végső elintézését. Jellegetesen katonai vétség volt a várbeli „fegyvervonás”, azaz fegyverhasználat, amelyet nem önvédelemből, hanem indulatból, bosszúból vagy ittas állapot következményeként jogtalanul követtek el. A tettesre kirótt büntetés többnyire a fegyverhasználat körülményeitől és mértékétől függött.

A közbűncselekmények közül a leggyakrabban tárgyalt esetek a rablás, útonállás, emberölés, többnejűség és házasságtörés voltak, amelyeket kíméletlenül megtoroltak: valamennyit válogatott halálammal büntették, az erőszakos meggyalázó - néha pusztán kegyelemből - kard által veszett el.

A fellebbviteli fórum háború idején is működött.²⁴³ A hadiszékek ilyenkor volt a legtöbb dolga, mert a táborban számos bűncselekményt követtek el. A rendtartások olyan büntetési elveket tükröznek, amelyek a vétségek megelőzését és az elrettentést szolgálják: „nem az ebet az oroszlan előtt, hanem az oroszlan büntesse meg az eb előtt” - olvasható egy helyen, azaz a nagyobbat kell megbüntetni a kisebb példájára, nem a kisebbet a nagyobb példájára. A rendtartást egyébként a generális parancsára a katonák előtt kidobolták, ezzel mintegy közhírré tették, hogy a későbbi felelősségre vonásnak az alapját megteremték.

A bírói hatalom egy része tehát a katonai tisztségből származott, míg a joghatóság másik részét a földesúri minőség képezte, amelynek jellegét alapvetően az határozta meg, hogy úriszéke elé idézhetett nemest és nemtelent egyaránt.

Az úriszéktartó földesurak többnyire a pallosjogot is gyakorolták, így törvényszékük hatásköre szinte korlátlan volt. Az úriszék ítélkezett „...az úr jobbágysai, udvari népe, cselédsége, katonái, alkalmazottai, s a jobbágytelkein élő nemesek egymás közötti, a földesúrral szemben felmerülő s idegenek

²⁴² Varga J. János: im. 447. o.

²⁴³ Béli Gábor - Kajtar István: Österreichisches Strafrecht in Ungarn: Die „Praxis Criminalis“ von 1687, Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte 16. Jahrgang. 1994. 4. sz. 325-334. o.

ellen irányuló mindenféle ügyekben, továbbá a földesúr területén elkövetett bűncselekmények s a birtokán kézre került gonosztevők ügyében.”²⁴⁴ Nem volt tehát katonai fórum, de a földesúri magánkatonaság tagjaira is kiterjedő hatáskörrel rendelkezett. A pallosjogú úriszékről a vesztes fél nem fellebbezhetett más bírósághoz, ítélete végleges volt, az általa kiszabott halálos ítéletet végrehajtották.²⁴⁵

Az ország különböző részeiről fennmaradt perszövegek arról tanúskodnak, hogy az úriszék katonai fórumokat helyettesítve gyakran tárgyalta a vitélő rendhez tartozók ügyeit. Ezek részben katonai vétségek, részben közbűncselekmények voltak, de magántermészetűek, amelyek esetünkben a földesúr személyének megsértését jelentik.²⁴⁶

A kor büntetőperes eljárása a nyomozórendszer elvein épült fel. Ennek lényege volt, hogy a bíróság a tudomására jutott büntetendő cselekmény vagy gyanú esetén vádemelés nélkül is megindította az eljárást, és maga a hatóság igyekezett összegyűjteni a gyanúsítottak elítéléséhez szükséges terhelő adatokat.²⁴⁷ Ehhez képest figyelemre méltó, hogy a katonák esetében szinte minden alkalommal nyomozás előzte meg mind a seregbíróság, mind az úriszék előtt folytatott tárgyalást – ellentétben a jobbágyok sommás pereivel –, ami a büntetőügyek kivizsgálása tekintetében kétség kívül a katonai rend különállását és kedvezőbb helyzetét mutatja.

A bűncselekmény felderítését – amelynek során a nyomozás és a vizsgálat teljesen egybefolyt – vizsgálóbizottság végezte. Tagjait kisebb jelentőségű ügyekben a helybeli kapitányok és földesurak nevezték ki, a súlyosabb bűnesetek nyomozását ellenben a dunántúli generális által kijelölt bizottság végezte. A vizsgálóbizottságot végvári tisztek, főúri szervitorok, megyei tisztségviselők és törvénytudó polgárok alkották. Összetétele esetenként változott az ügy jellegétől, a vizsgálatot elrendelő személy utasításától és nem utolsósorban attól függően, hogy időben találtak-e a nyomozás végrehajtására alkalmas személyeket.

²⁴⁴ Úriszék. XVI-XVII. századi perszövegek (szerk. Varga Endre) Budapest, 1958. 42. o.

²⁴⁵ A magyar bírósági szervezet és perjog története... 60. o.

²⁴⁶ Varga J. János: im. 452. o.; Eckhart Ferenc: Az úriszéki büntetőbíráskodás a XVI-XVII. században. Jogtudományi Közlöny. 1951. 387-390. o.

²⁴⁷ A magyar bírósági szervezet és perjog története... 122. o.

A nyomozást a gyanúsított személy és a tanúk kihallgatásával kezdték meg. Ezt követte a helyszíni szemle, a házkutatás, majd szükség esetén a látélet fölvétele a seborvos közreműködésével. A kihallgatások eredményét és a vizsgálat során gyűjtött egyéb terhelő adatokat jegyzőkönyvbe foglalták.

A bűncselekmény elkövetésével gyanúsított nem nemes személyt és a tetten ért nemesembert letartóztatták, majd a tárgyalás napjáig vizsgálati fogságban tartották. Onnan csak akkor szabadulhatott, ha kezeseket állított, akik kezeslevélben meghatározott összeg (óvadék) kifizetésével vagy azzal egyenértékű jószág lekötésével kiváltották. A kezeslevelek gyakran szóltak arról is, hogy a szabadlábra helyezett vétkest újabb bűncselekmény elkövetése esetén a kezeseknek azonnal elő kellett állítaniuk. A kezeség mindemellett lehetőséget nyújtott a szökésre, ezért a földesurak a tettes és a kezesek részéről is biztosították magukat. Egyrészt kimondták, hogy ha a gyanúsított „a törvényre elő nem állana, valahol találják, magához is hozzá nyúlhassanak és jószágaihoz”, másfelől a kezesekkel írásba foglaltatták, hogy a lekötött összegért értékig ingó és ingatlan vagyonukkal felelnek.

A bíróság, amennyiben a vizsgálóbizottság által elkészített jelentés alapján a gyanút megalapozottnak találta, határozott a perbefogásról. A pert akkor indította meg, amikor a panaszt tevő a keresetlevelet benyújtotta. A bíróság ennek kézhezvétele után kitűzte a perfelvétel határnapját, és arra a vádat magában foglaló idézőlevéllel megidézte az alperest.²⁴⁸

A peres felek – vagy az ügy vitelével megbízott prókátorok – értesítése után a vizsgálat során kihallgatott tanúkat idézték meg, hogy korábban tett vallomásukat hitelesítsék vagy módosíthassák. Miután az ügy valamennyi szereplőjét megidézték, röviddel a kitűzött határnap előtt a bíróság tagjai is összegyűltek. A per – az ügy jellegétől és az érdekelt társadalmi állásától függően – szóban vagy írásban zajlott le. Egyik legjellemzőbb mozzanata az ún. „perbeli feleselés” volt, amelynek során a felek vagy képviselőik érvei és ellenérvei elhangzottak. A bíróság ezután megítélte valamelyik félnek a perdöntő esküt, állításának illetve tagadásának alátámasztására. Büntetőügyben általában a terheltnek esküt kellett tennie, hogy magát a vád alól tisztázza. Ha a bíróság döntése vagy az alperes fel-

²⁴⁸ Varga J. János: im. 445-456. o.

ajánlása alapján a felperest illetve az eskü, ő azt a perbeli ellenfele fejére tett kézzel mondta el.²⁴⁹ (Az inkvizitórius eljárás és az eskü együttes jelenléte ismereteink szerint kizárják egymást. Az egyes büntetőeljárású rendszerek elemei azonban sokáig léteztek egymás mellett is. Varga J. János Katonai bíraskodás a 16-17. századi dunántúli nagybirtokokon és a végvárakban című tanulmánya ezt egyértelműen alátámasztja). A bizonyítás lefolytatása után a bíróság ítéletet hirdetett, amely katonák esetében a magyar haditörvényekhez és a szokásjoghoz igazodott.

A tárgyalás valamennyi fontos mozzanata perjegyzőkönyvbe került. A jegyzőkönyv a hatósági személyek megnevezésével kezdődött, majd a felperes vagy prókátor által benyújtott panaszt ismertette. A vallatás (*deurum*) következett ezután, amely a felek és a tanúk kikérdezése során elhangzott vallomásokot rögzítette. A jegyzőkönyvet az ítélet (*deliberatum*) zárta. Mindezt magyar nyelven foglalták írásba, az ítéletet azonban néha latinul is kiadták. A perjegyzőkönyvet végül a bírák aláírták, lepecsételték és ezzel a per az illető fórumon lezárult.²⁵⁰

A vádlottat, ha nem jelent meg a tárgyaláson, levelesítették (*proscribálták*). A levelesítésről az 1625. évi XIII. tc. is adott szabályozást, de annak szűkszavú rendelkezése mellett inkább az a gyakorlat volt az irányadó, amely az eljárást az alperes távolmaradása esetén fölfüggesztette és a vádlottat olyan körözött személlyé nyilvánította, akit bárki szabadon elfoghatott.

Szűkebb körben a vesztes fél perorvoslással élhetett. Ez esetben az elsőfokú törvényhatóság a per összes iratait a fellebbviteli fórum elé terjesztette, amely meghozta döntését. Perújítás esetén viszont az egész eljárást mégegyszer lefolytatták, biztosítva az alperesnek, hogy alaki és érdemi érvelését ismét a bíróság elé terjessze.²⁵¹

A 16. és 17. században az ítélethozatal terén országosan egységes gyakorlat még nem alakult ki. A bűntényt ugyanazon cselekményért különböző helyeken más-más büntetéssel sújtották. Kevésbé súlyos bűncselekmé-

²⁴⁹ Degre Alajos: Úriszéki peres eljárás a Dél-Dunántúlon a XVIII-XIX. században. Levéltári Közlemények, 1961. 20-21. o.

²⁵⁰ Varga J. János: im. 457. o.

²⁵¹ Uo. 458. o.; Torday Alajos: A megyei polgári peres eljárás a 16-19. században. Budapest. 1933. 40-43. o.; Mernevis Iván: A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16-19. században. Budapest, 1933. o. 150-151. o.

nyek elkövetése esetén pénzbírságot szabtak ki. Országos gyakorlatnak volt tekinthető a fejjátszó fizetése, amelyet különösen hatalmaskodás esetében a törvény ellen vétők fizettek, hogy ezzel fejüket megváltssák. Ennek egyik fajtája volt a vérdíjnak is nevezett holtdíj, amely még a 17. század végén is megtartotta eredeti rendeltetését, vagyis - elsősorban nemesek számára - a vérbosszú elleni védekezés eszköze maradt: ha a gyilkos meghatározott összeget fizetett áldozata családjának, megmenekült a jogos bosszútól.²⁵²

A 17. században a végvári katonák legfőbb büntetőhatósága a városparancsnok volt, amelynek ítélkezési és fegyelem-fenntartási kötelezettségét számos törvény (1601. évi III. tc., 1622. évi LXXIII. tc., 1674. évi LXIV. tc.) rögzítette.²⁵³ A magyar Országgyűlés egyébként egyre kevesebb hatáskört kapott a katonai ítélkezés szabályozására és gyakorlatának ellenőrzésére.²⁵⁴

A szerteágazó igazságszolgáltatási rendszert tovább tarkította a komáromi naszádosok seregszéke. Bár ez még az 1525-ben II. Lajos által kiadott privilégiumlevél alapján jött létre, mégis integrálódott a katonai bíráskodás szervezetébe.

Külön érdekességként megemlíthető, hogy a 17. század elején kiváltságokat kapó hajdúság is külön bírósággal rendelkezett. Fellebbviteli fórumuk a felső-magyarországi főkapitány hadiszéke volt. 1668 decemberében a kassai *sedes bellica* a kerületben állomásozó végvári katonák bűncselekményei mellett számos dorogi és hadházi hajdú ügyével is foglalkozott.²⁵⁵

²⁵² Vö. Iványi Béla: Vázlatok Eperjes sz. kir. város középkori jogéletéből. Századok. 1909. 218-240. o.

²⁵³ A város, mint joghatóság és a katonaság között kapcsolat azonban nem volt, hiszen a városi bíráskodás önállóságát erős küzdelemben kellett kivívni. A török utáni első években a katonai parancsnok a bíráskodást magának követelte, sőt Fehérváron a városi parancsnok a városi bírót is letartóztatta. Kállay István: Városi bíráskodás Magyarországon 1686-1848. Budapest. 1996. 56. o.

²⁵⁴ Arra is található példa, hogy a katonákkal szemben az úriszék gyakorolta a joghatóságot. Az uradalmi házakban katonai szolgálatot teljesítő vitézekkel szemben alkalmazták a kardrántásért járó bírságot. Mándokon, aki kardot ránt, fizet egy forintot, még ha nem is sújtott vele. A sümegi uradalomban is kiszabták kardrántásért a büntetést. Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI-XVII. században. Budapest. 1954. 68. o.

²⁵⁵ Pálffy: i.m. 83. o.

Mivel ebben a korban is létezett földesúri katonaság, így a nemesek katonáik ügyében továbbra is az úriszéken ítélkeztek.

Sajátos fejlődést írt le a 16-17. században az ún. várfeladók feletti ítélkezés rendszere. A várak feladóiról az 1554. évi XIV. tc. rendelkezett: „Azokat, akik a hűségükre és őrizetükre bízott várakat és végerődöket földadják, legyenek ezek akár magyarok, akár idegenek, a királyi felség a törvényes eljárás mellett kérlelhetetlenül büntesse, hogy másoknak is a jövőben példájára legyenek, hogy a reájuk bízott helyeket a végső leheletig védelmezni tartoznak.”

A 16. században ugyanis nem volt egyértelmű, hogy ki ítélkezik a várfeladók felett, mert a Magyar Országgyűlés és az Udvari Haditanács is magának tartotta fenn ezt a jogot.

Az 1600-ban Babócsát feladó Gersei Pethő Gergely (1570 k.-1629) elleni eljárás lefolytatására a bíróságot az Udvari Haditanács jelölte ki, amely különböző rangú katonai tisztségviselőkből összeállított haditörvényszék volt. Elnöki tisztét Thomas Müller bécsi ezredes töltötte be. A vádat a császári hadsereg főprofosza, Lazarus Scwendi képviselte, de az uralkodó a magyar törvényeket szem előtt tartva 1601. január 12-én kelt rendeletében a magyar katonák ügyének megtárgyalását nem a bécsi delegált haditörvényszék, hanem a január 25-én összeülő pozsonyi országgyűlés hatáskörébe utalta. Tehát még a 16-17. század fordulóján is próbálta a haditanács az országgyűlés jogosultságait megnyirbálni.²⁵⁶

Végül Pethőék ügyében a magyar igazságszolgáltatás ítélkezett. A Pozsonyban összeült bíróság, amely nem hadbíró volt, a magyar Országgyűlés különleges ügyek megtárgyalására egybehívott törvényszékeként ült össze. Elnöki tisztét - mivel a nádori tisztség betöltetlen volt - Kisasszonyfalvai Istvánffy Miklós nádori helytartó töltötte be, a tanács pedig az ország egyházi és világi báróiból, királyi tanácsosaiból, ítélőmestereiből és nemesekből állott. A vádat Somogyi István királyi jogügyigazgató képviselte a három fogságban tartott várfeladó, Pethő Gergely egykori babócsai kapitány, Végh Gergely babócsai és Balogh János újudvari fővajda ellen. A királyi jogügyigazgató Pethőt és Véghet Babócsa várának elhamarkodott feladása miatt az uralkodónak tett esküjük megszegésével, Balogh fővadját az újvári palánk üresen hagyásával, azaz szintén esküje meg nem tartásával vádolta.

²⁵⁶ Pálffy Géza: Várfeladók feletti ítélkezés a XVI-XVII. századi Magyarországon. Győr, 1995. 202-205. o.

Az ítéletet az Országgyűlés különleges törvényszékén 1601. április 2-án Hetyey Bálint *protonotárius* hirdette ki. Mindhárom vádlottat az ítélet szerint – mivel a várfeladás az 1462. évi II. tc. 10. §-a és az 1495. évi IV. tc. alapján hűtlenségnek számított – hűtlenségben találták bűnösnek, ezért fej- és jószágvesztésre ítélték. A bírák a szigorú ítélettel példát kívántak statuálni, hogy a jövőben ne fordulhasson elő ilyen cselekedet a végvári kapitányok részéről. Az ítélet ellen közbenjárók a diéta bezárása után kegyelmet kértek a terheltek részére.

1602-es országgyűlés által létrehozott törvényszéken Pethő azzal védekezett, hogy ő nem is tett esküt. Ez azért volt lényeges, mert Pethőt elsősorban esküjének megszegésével vádolták. Azt vallotta, hogy – a birodalmi katonákhoz hasonlóan – két ujját felemelve és egyidejűleg az ország zászlaját fogva tette le az „esküt”. Ez a védekezés már csak azért is fontos, mert az esküt az 1599. évi XIX. tc. a németekétől eltérően szabályozta: „Ezt a magyar katonaságot pedig, a hazai szokáson és szokásos gyakorlaton kívül, semmi más esküvel kötelezhetőnek nem tartják.

1. § Mert a magyar katonáknak meg vannak a maguk régi katonai jogai, a melyek alapján vitézlökké lőnek és mihelyt valamit hibáztak, a magyar kapitányok őket legott a saját törvényük rendelkezése szerint, méltóbüntetéssel sújtják.”

Pethőék védekezése hatásosnak bizonyult, mert Rudolf király 1603. januárjában mindhárom főtisztnek kegyelmet adott, büntetésüket háromévi saját költségen történő török elleni szolgálatra mérsékelte.

A későbbiekben is hasonló ítélkezési gyakorlat keretében vonták felelősségre a várfeladó katonákat. Erre utal az 1622. évi LXXIII. tc. „arról, hogy Strucz Ferenc ellen, ki a váczi végvárat a törököknek föladta, az ország nádora előtt a czikkely értelmében kell eljárni”, valamint az 1647. évi LXIV. tc. is, amely szerint „nagyságos Bercsényi László ellen, a damásdi erősség elvesztése miatt, a törvény rendje szerint végérvényesen kell a nádor úr előtt eljárni.”

Mint látható, a török elleni harcok során az állandó katonáskodás önálló katonai igazságszolgáltatási szervezet alapjait tette le. Az így létrejött bírói fórumok azonban sokszor összeütközésbe kerültek a vármegyei, úriszéki és városi bírásokkal. Az 1567. évi XLI. tc. a hadbíráknak megtiltja, hogy birtokjogi perekben ítélkezessenek: „Az ország karai és rendei

nagy lelki fájdalommal kénytelenek a császári felségnek jelentést tenni, hogy a véghelyeknek és az Ő felsége hadainak bizonyos kapitányai, az ország szabadságainak ellenére, főként a felső részekben hallatlan és szokatlan alárendeltséget hoztak be.

1. § Mert azok olyan bizonyos hadbírákat tettek, a kik, nemcsak a táborban és a hadseregben előforduló esetekben szoktak bírászkodni; hanem a nemesek fekvő jószágai és birtokjogai fölött is önhatalmúlag ítéletet mondanak és azokat az imígy amúgy meghozott ítélettel az ország régi törvényei és szokása szerint való eljárás mellőzésével, másoknak osztogatni merészkednek.

2. § Ennek okáért az ország karai és rendei alázattal kérik a császári és királyi felséget, hogy ezt méltóztassék kegyelmesen eltiltani, hogy jövőre ne történhessenek és, hogy a birtokjogokra nézve az ilyen hadbíróktól hozott ítéleteket megsemmisítvén, azoknak semmi ereje ne legyen.

3. § A peres felek pedig forduljanak a maguk illetékes rendes bíráikhoz.”

Ez a korszak már csak azért is jelentős a magyar igazságszolgáltatás fejlődése szempontjából, mert erre az időszakra tehető a jogvégzett – vagy legalábbis jogban jártas – személyek bíróként való alkalmazása. Az ezt megelőző korokban kizárólag laikus emberek látták el az ítélkezés feladatát, akik gyakran írni-olvasni sem tudtak. A jogban jártas személyek iránti igény pedig azt vont maga után, hogy a jogi képzés fellendült, létrejött az első, jogutódja révén még ma is működő magyar egyetem 1635-ben Nagyszombatban.²⁵⁷

A bírászkodás joga ezt követően a csapat- és seregarancsnokok kezébe került. Elsősorban az osztrák csapatoknál, de fokozatosan a magyar alakulatoknál is az igazságszolgáltatás alapját a hadicikkek szolgáltatták, amelyre egyébként a katonák felesküdték. Legelőször I. Miksa 1508-ban adott ki 23 hadicikkből álló gyűjteményt, amely általánosságban határozza meg, hogy mi a büntetendő cselekmény, míg a büntetés kiszabását a bíróra bízta.²⁵⁸ A II. Miksa által 1570-ben a speyeri birodalmi gyűlésen törvényre

²⁵⁷ Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686-1708. Budapest. 1962. 120-130. o.

²⁵⁸ Újhelyi Péter: Az állandó hadsereg története. Budapest, 1914. 93. o. Újhelyi Péter idézett műve tartalmazza első között a gyalogos és lovascsapatoknál alkalmazott bírósági eljárás leírását. A későbbi szerzők – Cziáky Ferenc és Györffy László – részben támaszkodtak az itt leírtakra. Maga Újhelyi Péter egyébként Dangelmaier: Geschichte des Militar-Strafrechts. Berlin, 1891 munkáját használja fel.

emelt hadicikkek már annyiban mutattak előrehaladást, hogy a katonai kötelességekről és a kötelességsértés büntetethezességéről bővebb leírást tartalmaznak. Katonai bűncselekménynek főleg a fosztogatás, zsákmányolás, fegyelmezetlenség, szökés számított, de a hadicikkek hatálya kiterjedt a közönséges büntetettnek tekinthető rablásra is. Figyelemre méltó rendelkezés volt, hogy az ittasság nem számított beszámítást kizáró oknak, sőt ellenkezőleg, a részegségben elkövetett bűnök súlyosabb beszámítás alá estek.

A gyalogságnál az ezredes kezében volt a *ius gladii*, ő volt élet és halál ura, míg a lovasság vonatkozásában a tábornagy kezében összpontosult a legmagasabb bírói hatalom, míg ugyanezt a jogkört a tüzérségnél a tábor-szernagy gyakorolta.

A gyalogságnál a bíraskodás kétféle volt. Vagy hadbíró volt az ezrednél, s annak vezetése alatt tizenkét katonából álló bíróság működött, vagy az úgynevezett „hosszú nyársak joga” volt szokásban aszerint, amint az ezredparancsnok az ezred katonáival az ezred felállításakor megegyezett.

Amennyiben a hadbíró vezetése alatti bíróság látta el az igazságszolgáltatást, akkor az ezred megalakításakor egy jogban jártas katonát, mint soltész (hadbíró) is felfogadtak, aki az ezred századaiból tizenkét katonát válogatott ki maga mellé, akik később esküdtként közreműködtek, továbbá egy bírósági őrmestert és egy bírósági írnokot. Az így kiválasztott katonák – és természetesen a soltész is – felesküdték az evangéliumra, és az így megalakult bíróság az egész hadjárat alatt állandó maradt.

Amennyiben törvényt kellett tartani, a bírósági őrmester a táborban dobszóval egybehívta a bírákat és a perlekedő feleket.

Az úgynevezett törvénylátásoknál legelőbb az őrmestert és az írnokot eskették meg, majd a hadbíró üdvözölte a bíróság tagjait és közölte velük, hogy őfelsége a római császár, őfelsége a hadvezér, valamint az ezredes nevében és az utóbbi által neki adományozott bírói pálcá birtokában összehívta a bíróságot.

Ezután a büntetőbíró tagjait eskették meg, hogy a vád, a védelem és a tanúk meghallgatása után igazságot tesznek, szegénynek éppen úgy, mint gazdagnak, senki javára és senki ellen sem irigységből, sem gyűlöletből ellenséges vagy baráti viszonyaira éppen úgy, mint rokonságra való tekintet nélkül fognak ítélezni. Ezután a bíróság tagjai a hadicikkekre is

esküt tettek, majd a hadbíró kérdést intézett a hallgatósághoz arra nézve, hogy megítélésük szerint a bíróság szabályszerűen ült-e össze.

A tárgyalás megnyitását követően a vádat képviselő foglár állt elő és szószólót kért maga mellé. Az időközben bevezetett vádlott ugyanezt tette. A foglár szószólója nagy részletességgel adta elő a vádat, míg a vádlott védője igyekezett a vád adatait megcáfolni. Ha tanúkihallgatásokra is szükség volt, arra is sor került. Amennyiben a feleknek nem volt előadnivalójuk, akkor következett a határozathozatal, amely előtt a vádlott rendszerint térdre borulva könyörgött elnéző ítéletért. Ezután a hadbíró a hallgatóságot eltávolította, összeszedte a szavazatokat, és a bíróság megfogalmazta ítéletét, amit az írnok írásba foglalt. Miután a hallgatóság visszatért, a vádló szószólója felolvasta az ítéletet és kérte, hogy azt hajtsák végre. Ekkor a soltész pálcát tört az elítélt felett és hangosan imádkozott: *„Isten legyen irgalmas szegény lelkének, s adjon a földi élet után boldog feltámadást! Amen!”*

Ezt követően a foglár lelkészt hívott, hogy az elítéltet a halotti szentségekkel ellássa, majd a hóhérnak adta át, aki a foglár és helyettese kíséretében a vérpadra vezette a halálraítéltet. A vérpadnál a foglár felhívta a jelenlevők figyelmét arra, hogy mindezt *„jól véssék emlékezetükbe, őrizkedjenek a részegségtől, amelyben legkönnyebben megfélekedhetnek a törvényekről, s kerüljenek minden vétséget vagy bűnt, mert a büntetést senkinek sem lehet elengedni.”*

Ezt követően a hóhér körbevezette áldozatát, hogy a katonától elbúcsúzzon és akitől szükséges, attól az ellene esetleg elkövetett vétkeiért bocsánatot kérjen. A káplán eközben szintén kísérte a halálraítéltet és közben vigasztaló és bátorító szavakkal szólt hozzá. A káplán imádkozása közben mentek vissza a kör közepére, ahol a halálraítélt letérdelt és a hóhér végrehajtotta az ítéletet.

A bíraskodás ezen neménél az eljárás – amint látjuk – nyilvános és szóbeli volt, de a bíróság összeállítása meglehetősen kezdetleges. Egyrészt a foglár, a vádló egy közönséges képzetlen katona, és a bírák és a védő is egyben a hadbíró alárendeltjei voltak.

Az eljárás más formáját jelentette, ha az ezredes a katonáknak az úgynevezett „hosszú nyársak jogát” ajándékozta. Ez esetben ugyanis a kato-

nák teljesen maguk között intézték el a bíraskodás ügyeit, a hadbíró és a tisztek nem vettek részt az ítékezésben.

Ez esetben az ítélethozatal a következőképpen folyt le. Ha valaki bűnt követett el, a foglár elfogta, jelentést tett az ezredesnek és engedélyt kért, hogy a hadi közösséget egybegyűjthesse. A tárgyalást megelőző napon kihirdette az ezrednek a bűncselekményt, amellyel foglyát vádolta és felszólított mindenkit, aki az esetnek tanúja volt, hogy jelentkezzen.

Az ún. törvénylátás napján a hadiközösség kört alakított. A foglár beszédet intézett a katonákhoz, arra kérve őket, hogy „*derék hadfiakhoz illő módon alkalmazzák a hadi jogot.*” Ezt követően a foglár szószólója ismertette a vádat, a védő válaszolt. Ez a vád- és védőbeszéd háromszor váltakozott. Ha ez megtörtént, a zászlósok összehajtogatták zászlóikat és felszólították a katonákat, hogy határozzanak, mert ők csakis az ítélet meghozatalát követően bontják ki ismét azokat.

Ezután a katonákból három 40-40 főnyi tanács alakult, azok egymástól távol lévő helyen, külön-külön tanácskoztak, majd mindhárom csoport véleményét közölték a hadi közösséggel, akiket felhívtak arra, hogy kezük felemelésével szavazzanak. Amikor ez megtörtént, a zászlósok kibontották zászlóikat és megköszönték az ítéletet. Ha a szavazatok többsége a bűnösség mellett volt, a zászlósok kibontott zászlóval napkelet felé indultak, az ezred pedig két sorban, arccal egymás felé felállva keskeny utcát alakított, melynek keleti végét a zászlósok állták el, míg a másik vége nyitva maradt. A foglár az elítéltet miután az meggyónt, háromszor fel- és alávezette az utcán, hogy elbúcsúzzon katonatársaitól, miközben a zászlósok bátorították őt és megígérték, hogy fele útig eléje sietnek. Ezt követően az elítélt és a foglár az utca nyitott végénél állt meg, a katonák kopját szegeztek, a foglár és szószólója bocsánatot kért az elítéltől, amiért az ezred becsületének érdekében kötelességük szerint eljárta vele szemben.

Ezután a foglár „az Atya, Fiú és Szentlélek nevében” három ütést mért az elítélt vállára, majd az utca nyitott végéről az előre szegezett kopják közé lódította, ahol a legelőll álló katonák leszúrták, az eléje siető zászlósok pedig zászlóikkal betakarták a holttestet.

Az elítélt halála után az ezred előbb letérdelt és imádkozott, majd alakzatba felállva háromszor körüljárta a holttestet, a lövészek pedig a szentháromság nevében három ösztüzet adtak végtisztesség gyanánt. Ezután az

ezred újból kört alakított, a foglár megköszönte az ítélekezést és arra intette a katonákat, hogy hasonló bűnöktől óvakodjanak.

A fent leírt bíraskodási módon kívül harchelyzetben rövidített, rögtönítélt eljárás is alkalmaztak, amelynél a hadbíró közreműködött, de a legtöbb alakiság elmaradt.

A teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy a lovasságnál valamelyest eltértek az igazságszolgáltatás szabályai. Az ítékezés az ún. lovasbírószágban történt, amelynek szabályai ugyancsak I. Miksa császár említett hadicikkeiben voltak lefektetve.

A lovasbírószágban a tábornagy vagy helyettese elnökölt, tagjai pedig tisztek, illetve altisztek voltak, és összesen tizenkét főből állt.

A főtárgyalás nagy, ünnepélyes keretek között, szabad ég alatt vagy sátorban ment végbe. Lefolyása a következő volt: az elnök és a bíróság tagjai trombitaszó mellett vonultak helyükre. Az élen kivont pallost tartó apród, utána az elnök haladt, akit a bírák párosával követtek, súlyos bűncselekmény esetében rejtett, egyébként pedig kivont karddal. Az ítékezés helyére érve az elnök pallosát az ott lévő asztalra helyezte, majd a bírák kivont és hegygel a földnek szegezett karddal körüljárták az asztalt. Ezt követően az elnök a bírákat pártatlan ítékezésre hívta fel, majd a hallgatóságot megkérdezte, hogy van-e kifogásuk a bíróság összeállítása, a törvénykezés helye és ideje ellen. Ezután „az isten, a császár, a birodalom és a hadvezér nevében” megnyitotta a tárgyalást, amely a gyalogságnál leírtakhoz hasonló módon ment végbe. Az ítélet nyilvános kihirdetésekor az elnök és a bírák kivont kardjaikat hegygel fölfelé tartották, majd az ítélet-hirdetés után az elnök a bírói pálcát eltörte, és a bíróság az érkezéshez hasonló sorrendben elvonult, azzal a különbséggel, hogy távozóban súlyos bűnesetnél kivont, egyébként pedig rejtett karddal.

Mindenképpen említést kell tenni a fegyelmi fenyegető hatalom legelterjedtebb eszközéről, a botbüntetésről, amelynek rendkívül fontos szerepe volt a mindennapi rend és fegyelem fenntartásában. A botbüntetésnek, amelyet az előjáró szinte korlátlan jogkörrel alkalmazhatott alárendeltjeivel szemben, nem volt semmiféle megbecstelenítő következménye, míg ezzel szemben a pofont, az oldalba ütést, vagy a megrugást tiltott és ezzel együtt szégyenletes cselekménynek tekintették. A bottól, mint fegyelmező eszköztől még a tiszt sem volt feltétlen biztonságban, csakhogynéki

joga volt a botbüntetésért elégtételt venni. A botbüntetés a legénységgel és az altisztekkel szemben általános és gyakori dolog volt.²⁵⁹

2. A magyar katonai bíraskodás a Rákóczi-szabadságharc alatt

A török elleni harcok befejezése után a Habsburg uralkodó abszolutista kormányzást kívánt bevezetni az országban. Az elégedetlenség 1703-ban tetőzött és kirobbant a Magyarország függetlenségét zászlajára tűző Rákóczi-szabadságharc. Bár a nemesség várakozó álláspontra helyezkedett kezdetben, a kuruc sereg létszáma napról napra ugrásszerűen növekedett, mind több jobbágy csatlakozott Rákóczihoz. Ebben nagy szerepe volt az 1703. augusztus 28-án kiadott pátensnek is, amely a hadba vonult jobbágyokat és családtagjaikat nemcsak a közterhek, hanem a földesúri szolgáltatások alól is mentesítette. Rákóczinak sikerült a nemesek bizalmát is megnyernie, ezzel a kuruc seregek ütőképessége is növekedett valamelyest.

A kuruc katonai vezetők legnépesebb csoportját a thökölyánus tisztek alkották. E réteg beállítottsága azonban nem felelt meg a kor hadtudományi szellemének, csak a lesben állás és portyázás taktikai elemeit ismerték. Ez viszont kevésnek bizonyult a császári hadakkal szemben. Éppen ezért Rákóczi a thökölyánus tisztek közül csak Pekry Lőrincet emelte tábornoki rangba. A legnagyobb tapasztalatokkal és ismeretekkel a császári hadseregből átállt vagy korábban abban harcoló tisztek rendelkeztek, azonban ez kevésnek bizonyult az irreguláris kuruc seregek esetében. A fegyelmetlen katonák sokszor nem hallgattak a nagy csatákat és hadjáratokat látott tisztekre.

Maga Rákóczi is felismerte azt, hogy háborút csak a legkorszerűbb katonai ismeretek birtokában lehet nyerni, ezért mindent elkövetett, hogy legalább seregének magva hasonlóvá váljék az európai országok reguláris csapataihoz. Udvarában a nemesi ifjak ilyen irányú oktatásáért is mindent megtett.²⁶⁰

²⁵⁹ Uo. 94-100. o.

²⁶⁰ A kuruc hadsereg eltartására szükséges kiadásokat az országos adókból és természetben teljesített szolgáltatásokból fedezték, de Rákóczi óriási uradalmainak jövedelmeit is nemegyszer fordította főleg udvari csapatai költségeinek fedezésére. Sokkal kevesebbet ért „mezei hadai” seregének zöme, mely még egyenruhával sem volt ellátva. A kezdetben használt toborzást 1706. után rendszeres hadkiegészítés váltotta fel. Eckhart

Rákóczi seregében fegyvert fogott nem nemesek, legnagyobbbrészt jobbágyok, kisebb számban szabadok, városi és mezővárosi polgárok, katonáskodó nemesek és végül hivatásos katonák, külföldi zsoldosok harcoltak. A szabadságharc elején a nem nemesek, a fegyvert fogott jobbágyok határozták meg Rákóczi hadainak arculatát. Két fontos eredményt azonban még ez a szedett-vedett katonasági is el tudott érni: kiterjesztette a harcot az ország egész területére, és csatlakozásra tudta készíteni az ország nemeseit. Legnagyobb hátránya viszont az volt, hogy az elért eredmények megtartására képtelennek bizonyult.

Ezért vált szükségessé a nemesek megnyerése, amely a nemesek nagyobb számarányához vezetett a kuruc seregben. A nemesi tisztek általános és katonai műveltsége magasabb volt, mint a nem nemeseké. A nemesek számarányának növekedése viszont ahhoz vezetett, hogy megkönnyítette számukra jobbágyaik leszerelését és hazaküldését. A nemesség egyébként képes volt a rend és a fegyelem fenntartására, de a hadművelleti feladatok ellátására már kevésbé.

A kuruc sereg legjobban szervezett és kiképzett részét az idegen zsoldosok alkották, azonban számuk néhány ezernél nem volt több. Másrészt a szabadságharc céljaival nem azonosultak, nem lelkesítette őket hazaszerezet. Így a hozzájuk fűzött reményeket nem tudták beváltani.

A kuruc seregben a „vezényleti nyelv” a magyar volt,²⁶¹ viszont a nem magyar ajkú katonáknak latin nyelven fogalmazták meg a rendelkezéseket. A szlovákság jelentős számára lehet következtetni abból, hogy szlovák nyelven is készültek parancsok.

A kuruc hadsereg alakulatainak eredete, szervezete, illetve hadkiegészítési módja igen bonyolult volt, mert kuruc csapatok esetében - mint a kor államigazgatásában általában - nem választották el teljes határozottsággal a hatásköröket. Rákóczi hadai legegyszerűbben irreguláris és reguláris csapatok közötti különbségtétel alapján osztályozhatók.

Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 2000. 241. o. Erdély sajátos hadszervezetéről Rác Lajos: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Budapest, 1992. 10-25. o. Angyal Pál - Degre Alajos: A XVI-XVII. századi erdélyi büntetőjog vázlata. Budapest, 1943. 46-47. o.

²⁶¹ Sztripszky Hiador: A magyar vezényszó történetéhez. Századok. 1909. 138-139. o.

A szabadságharc hadserege a kezdetekben csupán irreguláris hadakból állt, bár Rákóczi a reguláris hadak megteremtésének szükségességét az első perctől látta. Kifejezett rendelkezés a nagyszombati vereség után, 1705. január 3-án született a reguláris csapatok felállításáról. Azonban az irreguláris formák ezután is fenn-maradtak.

A reguláris hadak szervezettsége és fegyelmezettsége jobb volt, mint az irregulárisoké. Azonban igazán csak egy alapvető különbség volt közöttük: a reguláris ezredek felszerelése, fegyvere, lova, egyenruhája állami tulajdon volt, amelyet az állami hadbiztosság teremtett elő, míg az irreguláris katonáknak maguknak kellett gondoskodniuk felszerelésükről és ellátásukról.

Az irreguláris vagy mezei hadak kétféle eredetűek voltak: önként, vagy nemesi hadkötelezettség alapján szolgáltak a katonák.

Az önkéntes katonák helyzete jóval átláthatóbb, egyszerűbb. Ők saját akaratukból vállalták a katonai szolgálatot és elvileg a háború végéig katonáskodni tartoztak.

A kuruc vezetésnek azonban a nemesség katonai szolgálatára is szüksége volt. Azzal maga Rákóczi is tisztában volt, hogy a nemesség nagy tömegeinek katonai alkalmazása, szolgálata nem sokat ér, ezért megadta a lehetőséget a nemeseknek, hogy maguk helyett zsoldost állítsanak. Emellett a személyes nemesi felkelés időnkénti összehívására is sor került. A nemesi hadkötelezettséghez hasonló testületi privilégium alapján jöttek létre a kiváltságos hadak: jászok, kunok, hajdúk, székelyek.

A reguláris hadak között katonailag a legképzettebbek és a legfegyelmezettebbek az idegen segédhadak voltak. A legtöbb katona császári szolgálatból állt át. A legnagyobb hírnévre a franciák tettek szert, bár létszámuk csak mintegy 1000-1500 fő volt. 1709-1710 telén svéd, lengyel zsoldosok is harcoltak Rákóczi zászlaja alatt. Mégis a reguláris hadak túlnyomó többségét magyar ezredek alkották, ezzel együtt európai színvonalú, igazán hatékony hadsereget nem sikerült Rákóczinak kiépítenie.

II. Rákóczi Ferenc fejedelem hadseregében érvényben volt anyagi és alakai büntetőjogszabályok *A Magyarországi conföderált Nemes Statusok és Rendek részéről szabott Hadi Regulák, Articulusok, Edictumok és Törvények*

címet viseli, szerkesztésében a legnagyobb részt Kajali Pál főhadibíró vállalta. A hadi törvénytárat a fejedelem 1707. július 5-én szentesítette.²⁶²

A bevezetés után kezdődő szöveg tizenkét címre, a címek pedig több cikkelyre vannak osztva. A XI. és a XII. fejezet tartalmaz rendelkezéseket a hadbírókról. A XII. fejezet I. articulusában olvashatjuk: „*Noha a Regimentekbeli Auditorokon kívül minden Districualis Commenderozó Generalisuk Corpusai mellett szükséges képen kellekik egy-egy Hadi Bíránknak lenni...*”

A hadi regula alább pedig így folytatja: „*Magyarországban levő egész Armadukban egy Generalis vagy országos Fő Hadi Bíránk is legyen, a kinek az egész Hadaink között interueniálandó nagyobb confideratióju Cazusokra s Cauzákra Inspectiója lévén, a mellynek azok közül az ő székire tartozandók lesznek...*” „... az igazság kiszolgáltatásában valami fogyatkozás, vagy hátra maradás ne essék a General Staáb mellett más egy Hadi Bíránknak is úgy mint említett generalis Hadi Bíránk Vicéjének kellekik lenni.”

Ezek a rendelkezések a kuruc hadsereg katonai igazságszolgáltatásának szervezetéről szólnak. A legkisebb katonai egység, amely önálló katonai bíróval rendelkezett, az ezred volt. E bírakat *regimentbeli auditoroknak* hívták. Azonban a regimentbeli auditoroknak nem volt önálló bűnüldözési joguk. Ez derült ki a XII. fejezet III. articulusából: „*a Regimentbeli Auditoroknak azon Regiment Commendánsától kell lennie parancsolattyuknak...*”

Az ezred parancsnokának (*regimentcommendáns*) ez a joga azonban kötelezettségekkel is járt. A jog kiterjedt az eljárás megindítására, az eljárás alá vont személyek fogságba helyezésére, valamint a hadbíró által hozott ítélet megerősítésére. Amennyiben ezt a feladatot az ezredparancsnok nem teljesítette, úgy elvesztette a *ius gladii*-t, a pallosjogot.

A szabályozásból az is kitűnik, hogy a hadi kerületek parancsnokai mellett is fel kellett állítani egy törvényszéket, amelyet a generális bíró vezetett. Ez az ezredes regiment auditorának fellebbezési fóruma volt. A

²⁶² A Rákóczi-szabadságharc folyamán egész sorozata keletkezett a hadsereg fegyelmét és jó rendjét biztosító kéziratok és nyomtatott szabályzatoknak, az úgynevezett ediktumoknak. Legteljesebb alakja az ónodi országgyűlésen törvényerőre emelt, a kuruc hadsereg szervezeti rendjét szabályozó Regulementum Universaléval együtt kiadott Edictum. Régi Magyar Könyvtár I. kötet. (szerk. Szabó Károly) Budapest, 1879. 1733-1734. o.

kerületi parancsnokoknak is léteztek jogosultságaik a büntetőeljárásban. Az ő hatáskörükbe tartozott az eljárás megindítása, a terhelt letartóztatása és az ítélet megerősítése. A hadbírák azonban már nem egyedül ítéleztek: „...*A dolog apróbb Causákban, legalább tizenkét személy a nagyobbakban két annyit is rendellyenek a Commendérozó Tiszteink, Hadi Bíránk mellé Assessoroknak értelmes jólelkű embereket, s Tiszteket és Grégárusokat is...*” (XII. fejezet, IV. articulus).

Az esküdteknek azonban esküt is tenniük kellett, addig az eljárásban nem vehettek részt: „...*mindenekelőtte a törvényhez szólanak, az igazságra s törvényre erős hittal meg is esküdjének.*”

Rákóczi hadi regulájából az is kiderül, hogy a generális a hadi bíró törvényszékét csak délelőtt tarthatta: „...*Hadi Bírák hivatalyára és soha nem délután, hanem reggel üllyenek a törvényen.*”

Ez a szabály természetesen az esküdteket is kötötte. A katonai igazságszolgáltatás szervezetében a következő szintet a generalis főhadbírószék töltötte be. A generalis főhadbírószék a generalis hadi bíróság fellebbviteli fóruma volt. Ez a bírói szerv a tábornokhoz volt beosztva. Hasonlóan a generalis hadi bíró törvényszékéhez, itt is esküdtbíráskodás folyt. A katonai igazságszolgáltatás szerveinek élén a fejedelem állt, de csak perújítás esetében járt el.

A jogszabályokból kiderül, hogy a kurucok előtt a rögtönítélő bíróság sem volt ismeretlen. Ez a bírói szerv azonban csak az ezredek mellett működött. A rögtönítélő bíróság tevékenységében a regimentbeli auditoroknak is részt kellett venniük, valamint csakis a vezénylő tábornokok tudtával folyhatott az eljárás. Itt az ítélet csak felmentés vagy halál lehetett, más büntetés nem létezett. A rögtönítélő bíróság határozata ellen azonban még a fejedelemnél sem volt helye fellebbezésnek.

Annak ellenére, hogy az európai színvonalú hadsereg szervezése nem járt sikerrel, egy jól működő katonai igazságszolgáltatási rendszert sikerült felépíteni.

A vádlottat írásban idézték a hadbíró elé. Ebből kitűnik, hogy a katonai büntetőper az akkuzatórius eljárás szabályai szerint folyt le. Az eljárás panasz alapján indult, és a panaszos kötelességévé tették azoknak a bizonyítékoknak előadását, amelyek a vádat alátámasztják. A vádlottat is ter-

helte a bizonyítás, a védelmére szolgáló bizonyítékokat neki kellett a bíróság rendelkezésre bocsátani, ezért írásban tudatták vele a vádat.

A megidézett vádlott kihallgatása és a bizonyítékok biztosítása a hadbíró kötelezettsége volt, ezután került sor a vádlott ítélőbíróság elé állítására. Az ítélőbíróság döntése ellen fellebbezésnek volt helye, ezt *apellátának* hívták, amelynek az ítélet megszületésétől számított 14 napon, illetve – ha az elmarasztalt nagyon távol lakott – 28 napon belül volt helye. Ha fellebbezést nem nyújtottak be, akkor a fent említett idő elteltével az ítélet jogerőre emelkedett. A hadbíró csak akkor gondoskodhatott a végrehajtásról, ha ez megtörtént.

Amennyiben a fellebbviteli fórum helybenhagyta az alsóbb bíróság ítéletét, akkor visszaküldte annak végrehajtás végett. Ha módosította az alsóbb bíróság ítéletét, akkor a fellebbviteli fórum maga volt köteles az ítéletet végrehajtani.

A XII. fejezet VIII. articulusából kitűnik, hogy a Rákóczi-szabadságharc alatt megvalósult az ügyvéd kirendelésének intézménye is: „*Confiderálván pedig, hogy sokszor élet s halál közt forog a Hadi szék előtt sokaknak dolga, kik közt olly maga gondatlanok s rész szerint együgyűek is vannak, hogy ha más nem segíti aki helyes mentségekre való volna is elméjükkel nem érez szükségnek itéltetik hogy az olyanok Prokator rendeltessék vagy ha más jóakarójokhoz biznának, azoknak tanátsával élbessenek és mentségeket is azok által proponáltathassák, s allegálltathassák a törvényben.*”

A hadiregula szabályozásából kitűnik tehát, hogy minden ezrednél a parancsnok mellett hadbíró (*auditor*) működött, akinek feladata a hadi regulák ellen vétők kihallgatása, vallomásuk jegyzőkönyvbe vétele és a hadiszék összehívása volt. Ebben két fő- vagy vicekapitánynak, ugyanannyi hadnagynak, strázsamesternek, tizedesnek és közlegénynek kellett részt vennie.

Fellebbezni a kerületi generális (kapitány) törzsébe beosztott hadbíróhoz, illetve hadi székhez, s onnan esetleg tovább, magához a generális auditorhoz lehetett. Elvileg nyitva volt az út a fellebbezésre a főtábornokhoz vagy akár a fejedelemhez is. A XII. fejezet egyik cikkelye szerint a generális hadbíró elé tartozó *casusok* voltak: a hazaárulás, az ilyen szándék felismerése esetén a jelentés elmulasztása, a tábornokkal szembeni engedet-

lenség, a pártütés, az egész regiment vagy több kompánia vétsége, a várak, erősségek feladása, elszökés onnan vagy a táborból és a strázsahegyről.

A vádlottat – legyen bár tiszt – áristomba kellett zárni, írásban átadták részére a vádpontokat, és olyan időpontban tűzték ki a tárgyalást, hogy „*elég ideje legyen felkészülni a maga mentésére.*” (III. articulus)

Kisebb ügyekben is legalább tizenkét személy, a nagyobbakban kétszer annyi vett részt ülnökként (*assessor*) a tárgyaláson, akik a törvény korabeli fogalmazása szerint „*értelmes, jólelkű emberek voltak*” és döntésük meghozatala során félretettek minden haragot, gyűlöletet, és minderre „*erős hittel meg is esküdtek.*”

Az „ügyefogyottak” mellé, amint láttuk, prókátor kirendelését írta elő a törvény, amely rendelkezés napjainkig is fennáll, mint a büntetőeljárás során való kötelező védői kirendelés egyik esete. Ugyanígy, akár ma is teljes joggal érvényes elvárásnak tekinthető az a rendelkezés, hogy „*a vádlottat ne sokáig tartsák fogva ítélet nélkül.*”

Figyelemre méltó annak megemlítése is, hogy a fejedelmi hadseregben a hadibírák nemcsak büntető, hanem magánjogi peres és nem peres ügyekben is eljárak. Ez azonban a 18. század elején nem volt előzmény nélküli, mert a jogi megoldás Európa-szerte hasonló volt. Erre utal a XI. fejezet III. articulusa: „*A Hadak között lett Testamentumoknak, abligatioknak, Contractusoknak s egyéb levélbeli állapotoknak, melyek Törvényes Processussal, vagy még egyező akaratból is véghez mentek tellyes erejek legyen, kiváltképpen a midőn Hadi Bíró által subscirbáltattak és ratificáltattak.*”

Azonban már a 16. század óta tilalmazott volt, hogy birtokjogi perekben a hadi bírák ítéljenek. Nem volt ez másként Rákóczi korában sem: „*Minden nehézségek a Táborban a Hadi Bíró által revédiáltasanak az ingatlan jószágáról való Causákon kívül.*”²⁶³

²⁶³ 1707-ben az ónodi országgyűlés Országos Ítéltábla felállítását határozta el. E táblának (*tabula reguri iudicuria*) a királyi tábla szerepét kellett betöltenie, a legfelsőbb a hét-személyes tábla hatáskörét pedig a szenátus, az államigazgatás legfőbb testülete kapta meg. Az országos ítéltábla, amely működését Eperjesen, illetve felváltva Korponán tartotta volna, évi 3-3 hónap időtartamban ülésezne. Tagjai „a szabadságért szövetkezett rendek” közül kerültek ki, és nem a rendi különbség alapján választották őket. Bónis – Degré – Varga: im. 89. o.

A Rákóczi-kori katonai igazságszolgáltatás jól működő rendszere a szabadság-harc bukásával megszűnt.²⁶⁴ A katonai igazságszolgáltatás szervezete és működése – még a folyamatos hadiállapot ellenére is – számos olyan eljárási alapelv elérésére törekedett, amely az akkor uralkodó inkvizitórius eljárással szemben kifejezetten akkuzatórius elemeket hordozott. Ilyennek tekinthető a szóbeliség, a feljelentő (vádló) bizonyítási kötelezettsége, a védő szerepével kapcsolatos felfogás. A Rákóczi-szabadságharc katonai bíraskodása azért is fontos mérőföldkő, mert ez volt az első kísérlet a magyar nyelven lefolytatott magyar büntetőeljárás szabályozására.

²⁶⁴ Mezey Barna: Felsőbíráskodás a Rákóczi-szabadságharcban, (egykorú irat a szabadságharc államának fejedelmi táblájáról) Honismeret. 1995. 2. sz. 78-80. o.